

пристрасною суб'єктивністю (у сні досягається абсолютно вільна комбінація елементів реальності і недоступний для буденного стану ступінь їх емоційного переживання). Тому форму сновидіння сам-один не вигадав і ніхто ні від кого не запозичує: вона вічно присутня в інтелектуальному просторі. Що ж до змісту Шевченкового “Сну”, то хіба треба було б поетові чийогось впливу, щоб сказати те, що він сказав? Для цього він занадто багато бачив і пережив сам, життя саме нав'язувало йому цей зміст.

Тож варто, мабуть, говорити не тільки (і, може, не стільки) про впливи, як про типологічну схожість (або несхожість). Типологічні порівняння — з погляду як схожості, так і несхожості (несхожого в схожому і схожого в несхожому) — поглиблюють розуміння літературного явища, ставлячи його в історико-літературний контекст і самий цей контекст розгортаючи новими гранями.

Інша річ — свідомо варіація якогось зразка (це теж одна з продуктивних літературних форм) у вмотивованому і талановитому виконанні. Або ж свідомо полеміка з відомим літературним зразком. Шевченків “Сон” є, крім усього іншого, також свідомою полемікою з пушкінським “Медным Всадником”: в інтерпретації Петра І (і історичного, і в бронзовому ідолі) та в картинах імперської столиці.

Втім, шедевр Пушкіна мав безліч відгуків у російській літературі — і варіативних щодо нього, і полемічних. Мабуть, цю майже столітню полеміку скінчив (а втім, чи скінчив?) Олександр Блок у поемі “Двенадцать”. Революційна віхола змінила ландшафт Петербурга, і Мідний Вершник перестав (принаймні, на короткий історичний час) бути його ідеологічним центром. І Блок, який сказав про пушкінського “Медного Всадника”: “Все мы находимся в вибрациях его меди”, — тепер подає інший ідеологічний ландшафт Північної Пальміри; його так інтерпретує компетентний у цих питаннях Р.В.Іванов-Разумник: “...На том самом месте, где прорвалось тяжело-звонкое скаканье Медного Всадника, там теперь — “Над Невской башней тишина”. Где же Конь? Где же Всадник? Их нет. И там, где был Конь, — там теперь стоит “Безродный пес, поджавши хвост”; там, где был Всадник, там, где в “Неколебимой вышине Над возмущенною Невою Стоял с простертою рукою Кумир на бронзовом Коне”, там теперь “Стоит буржуй на перекрестке и в воротник упрятал нос ...”²⁰.

Втім, це лише одна із чергових історичних метаморфоз. Мідний вершник імперії таки стоїть і ще простягає свою загребуцу руку в майбутнє багатьох народів...

²⁰ *Иванов-Разумник Р.* Испытание в грозе и буре // Блок А. Скифы. Двенадцать. — СПб., 1918. — С. 11.

Юрій Барабаш

ІСТОРІОСОФІЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА*

У советській гуманітаристиці “історіософія” як поняття була якщо не під прямою заборонаю, то в кожному разі поза науковим обігом, сам термін, уперто ігнорований словниками та енциклопедіями, у фаховому дискурсі практично не вживався, а коли його й згадувалося, то, з правила, в негативному, у кращому разі зневажливо-

* Основою цієї публікації є розвідка, написана для “Шевченківської енциклопедії”, що її готує Інститут літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України.

іронічному контексті; на історіософію дивилися як на ідеалістичну псевдонауку — щось на зразок алхімії чи теософії, зазедве не ворожіння на кавовій гущі... Наукової легітимності й поширення в “материковій” літературі термін набув, здається, лише після репринтної публікації 1991 р. давньої, ще 50-х років, праці видатного американського історика О.Пріцака “Історіософія Михайла Грушевського” — вступної статті до “поверненої” знаменитої “Історії України-Руси”. В емігрантській та діаспорній науковій літературі поняття історіософії традиційно посідає належне місце, ввійшло воно — у різних, варто зазначити, тлумаченнях — і до розвідок про Шевченка (Л.Білецький, Д.Донцов, Ю.Луцький, Є.Маланюк, І.Фізер, Д.Чижевський). Що ж до шевченкознавства советського, то у світлі сказаного не провиню його, радше бідою слід визнати, що проблема історіософії Шевченка не дістала в ньому не те що глибокого осмислення, а бодай об’єктивного розгляду або хоча б згадки. Колеги-шевченкознавці з колишнього “соцтабору” (польські, словацькі, румунські та ін.) здавна і без жодних вагань послуговуються цим поняттям, ми ж протягом десятиліть обмежувалися розпливчастими розмовами про “історичні погляди” поета, трактовані, звісно ж, із “класових”, “революційних” позицій, що формувалися нібито під живодайним впливом російських “революціонерів-демократів”. Такий підхід не просто спрощував і “сплощував” проблему, понад те — він її звульгаризовував, дискредитував, тим самим гальмуючи повноцінне й адекватне прочитання тієї, вельми значної за обсягом і чи не найвагомішої за змістом, художньо-світоглядною функцією, частини Шевченкової спадщини, яка містить у собі історичну складову.

Актуалізувалося в українському шевченкознавстві питання про історіософію Шевченка долевизначальними і, хотілося б вірити, безповоротними зрушеннями в соціальному та політичному житті України кінця ХХ ст., відтак — у духовній сфері, що виявилось (принаймні на першому, романтичному етапі незалежності) в ознаках активізації історичного мислення та національної самосвідомості, піднесення націо- та державотворчого тону; подальші зневіра, втрати, розчарування надто очевидні й болючі, та це окрема тема. Дзеркалом і водночас катализатором тих позитивних змін, які все-таки дозволили Україні зробити, словами Дзюби, бодай “півкроку до себе”, стала національна гуманітаристика, в кожному разі певна її частина. Українська суспільствознавча думка дістала змогу вивільнитися з лабет компартійної ідеології, з-під осоружного давила советсько-великодержавницьких догм; обрії розсунулися, пошукове поле і креативні можливості розширилися за рахунок залучення до дослідницького арсеналу як власних, надовго призабутих естетичних та інтелектуальних вартостей, так і визнаних у світі сучасних теоретичних концепцій і аналітичних практик. У галузі українського гуманітарного знання, і зокрема в шевченкознавстві, з’явилися праці, значення яких, поза іншим, полягає в тому, що вони висунули — незрідка в гостро дискусійній, щоб не сказати — провокативній, формі — в центр уваги та обговорення комплекс нових, не традиційних для вітчизняного літературознавства ідей, методологічних підходів, понять, термінів. Фактом є те, що нині до шевченкознавчого дискурсу ввійшли структурно-семантичний, порівняльно-типологічний, крос-культурний, семіотичний, герменевтичний аналіз, об’єктом дослідження стали поетів християнізм, релігійно-етичні підстави його творчості, її трансцендентний, ірраціональний вимір, містична компонента, міфологізм (із його опозитом — деміфологізацією), психоповедінкові та психоаналітичні ракурси, екзистенційні рефлексії, такі категорії, як архетип, структура, текст, інтертекстуальність тощо. До цього сенсового й методологічного корпусу понять належить і історіософія Шевченка.

Щоправда, спеціальної розвідки, присвяченої цій темі, поки що не маємо (втім, це так само стосується і значної частини інших щойно названих нових аспектів шевченкознавства). Все ж останніми роками в україністиці — як вітчизняній, так і зарубіжній — з'явилася ціла низка студій, автори яких звертаються до проблеми історіософії Шевченка. Такі дослідники, як І.Денисюк, І.Дзюба, О.Забужко, Т.Комаринець, Д.Наливайко, Є.Нахлік, В.Пахаренко — в Україні, С.Козак, Е.Пшеходзький — у Польщі, М.Ласло-Куцюк — у Румунії та ін., розглядають її в різних ракурсах, із різною мірою повноти й докладності, проте спільна постава ґрунтується тут на думці, що сама проблема історіософії Шевченка для шевченкознавства (а якщо глянути ширше, то і для всієї української гуманітаристики) вповні визріла й актуальна. Разом із тим виявляється часом і протилежний погляд щодо того, чи назагал мав Шевченко свою історіософію, певну історіософську концепцію, відтак — щодо наукової коректності і, сказати б, “правочинності” самої проблеми. Зокрема, Г.Грабович вважає, що навіть говорити про Шевченкову “історіософію” (авторові лапки достоту промовисті) не можна, принаймні стовно поезії, для цього немає підстав¹. Сумніви проглядають і у висловлюваннях Є.Нахліка, він надає перевагу обережним формулюванням типу “історіософічність”, “історіософські спостереження” (роздуми, судження, візії) тощо, при цьому деякі його узагальнення й висновки вельми категоричні: для історичного мислення Шевченка “історіософський підхід абсолютно чужий”, поет “не вибудував якоїсь оригінальної історіософської концепції”².

Подібний розмет і поляриність думок, така незлагодя навіть у головному, вихідному питанні свідчать про те, що дослідження проблеми історіософії Шевченка перебуває поки що на початковій стадії, і саме тому, всупереч Г.Грабовичу, “говорити” про неї не тільки можна, а конче необхідно, і не просто говорити — на часі її всебічне висвітлення та поглиблене вивчення.

* * *

Коли ми часто й загалом небезпідставно, але без застережень посилаємося на П.Куліша, який назвав Шевченка “нашим... первим істориком”, мусимо ясно здавати собі справу як щодо конкретних обставин, до яких прикладалося цю характеристику, так і щодо її радше публіцистичної, умовно-метафоричної, ніж термінологічної природи й суті. Кулішева формула стосувалася певної, специфічної стадії розвитку національної свідомості й мала виразно полемічну наставленість. Її слушність і сенс полягали у протиставленні Шевченкової художньо-історичної творчості попереднім і сучасним поетові “малоросійським” історіографічним працям і романтичній (з правила — російській, а чи російськомовній) белетристиці з історичної тематики. Ті “завісою мальованою” закривали нашу “старосвіщину, аж поки Шевченко не розідрав, не розпанахав тії завіси”³, відкривши і землякам, і всьому світові справжню, не “мальовану” національну історію; тим самим Шевченко знаменував якісно нове (“первий”!) явище — виникнення і становлення **власне українського, заплідненого національною ідеєю** історичного мислення.

Жадібний і незгасний інтерес Шевченка до історії — як національної, так і всесвітньої, його хіть до ознайомлення з приступними для нього історичними джерелами, документами, свідченнями сучасників подій, науковими дослідженнями

¹ Див.: *Грабович Г.* Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка / Пер. з англ. С.Павличко. 2-е виправл. й авториз. вид. — К., 1998. — С.36-37.

² *Нахлік Є.* Доля — Los — Судьба. Шевченко і польські та російські романтики. — Л., 2003. — С. 253, 310.

³ *Куліш П.* Чого стоїть Шевченко як поет народний // Твори Пантелеймона Куліша. — Т. 6. — Л., 1910. — С. 490.

загальновідомі й не викликають сумнівів. Шевченкові твори, епістолярій, посмертний опис його особистої бібліотеки дають підстави для висновку про доволі широку обізнаність поета з історіографічною літературою українською, російською, польською мовами (“Історія Русів”, “Літопис Самовидця”, літописи С.Величка і Г.Грабянки, праці Є.-С.Бандтке, Д.Бантиша-Каменського, О.Бодяньського, М.Карамзіна, М.Костомарова, Й.Лелевеля, М.Максимовича, М.Маркевича, М.Погодіна, А.Скальковського), з творами Ж.-Ж.Бартелемі, славетною “Історією хрестових походів” Ж.-Ф.Мішо; цікавився він, про що дізнаємося з повісті “Художник”, побаченою в К.Брюллова шеститомною “Історією занепаду й розпаду Римської імперії” Е.Гіббона (хоча, звичайно, від зацікавлення до студіювання дистанція чимала). До того ж, згадані книжки й автори посідали далеко не однакові місця в історичних розмислах і творчих задумах Шевченка; одна справа, приміром, ідейно й ментально співзвучні поетові “Історія Русів” та козацькі літописи або інформативно корисні розвідки Є.-С.Бандтке, Д.Бантиша-Каменського чи М.Маркевича і зовсім інша — чужі, ба й ворожі за своїм духом і спрямуванням концепції М.Карамзіна, М.Погодіна, А.Скальковського. Не можна не зазначити й того, що історична лектура Шевченка, надто в умовах заслання, все-таки була зі зрозумілих причин обмеженою і значною мірою випадковою, про це, зрештою, свідчить і наведений щойно список. Таж правда, що фундаментальних і систематизованих історичних знань Шевченкові бракувало й не могло не бракувати; проте не слід скидати з рахунку і два важливі моменти. Один — що в разі потреби Шевченко умів “угризатися” в необхідний для нього, але мало йому знайомий історичний матеріал, заглиблюватися в усі можливі джерела, як це було під час писання “Гайдамаків” або, за згадкою О.Афанасьєва-Чужбинського, поеми “Єретик”⁴. І момент другий: всупереч думці скептиків (поміж якими бачимо, на жаль, і М.Драгоманова), тих Шевченкових знань історії, зосібна української, і — не меншою мірою — того природного чуття, що його можна назвати історичною інтуїцією, не кажучи вже про силу художницької уяви, — цього вповні вистачало, як слушно зауважує О.Забужко, “аби опонувати як офіційній великодержавницькій історіографії..., так і ‘малоросійській’ позаісторичній свідомості...”⁵.

Головне ж полягає в тому, що Шевченко назагал не був істориком у вузькому (властиво — історіографічному) сенсі. На його прикладі якраз унаочнюється якісна відмінність поміж історіографічним та історіософським сприйняттям історії, підходами до неї, засобами висвітлення, осягнення, тлумачення. Історіографія зорієнтована передовсім на тоталітет фактів, їхнє накопичення, опис і систематизацію у хронологічній послідовності та причиново-наслідкових зв’язках; згідно з позитивістським принципом, зосібна епістеміологічним методом Л. фон Ранке, за кінцеву мету береться відтворення, як вважається, “об’єктивної”, позбавленої оцінного моменту картини подій історії, “якими вони насправді були”, відтак — канонічної, непорушної, абсолютної і в **цьому** сенсі сакральної історичної правди. Історіософія розуміє цю правду засадничо інакше — історія для неї сакральна тому, що вона втаємничена, трансцендентна, часто-густо містична; емпіричний факт як такий не має на історіософію гіпнотичного впливу, факт важить для неї лише за умови, якщо вона впізнає в ньому **феномен** історії, який містить не просто інформацію, а екзистенційний сенс, частку отого втаємниченого, трансцендентного. Підхід історіософії до історії не фактологічний, він

⁴ Див.: Афанасьєв-Чужбинський О. Спомини про Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 93.

⁵ Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. — К., 1997. — С. 104.

феноменологічний, історіософія прагне не відтворити “фізику” подій, а досягнути їхню метафізику.

У цій своїй супротиставності історіографічному позитивізму історіософія зіставна і співмірна з філософією історії, корелює (саме і тільки в означеному ракурсі) з нею — як у класичній, гегелівській версії, так і в пізніших, аж до новочасних, її модифікаціях. З огляду на це обидва поняття часто-густо вживаються як синонімічні, зосібна у західній гуманітаристиці, конкретно — в польській, почасти і в російській історично-філософській думці. Не вдаючися до термінологічних тонкощів, поготів суперечки, слід усе-таки зауважити, що подібна “синонімізація” криє в собі — надто за умови перенесення на ґрунт іншої, наразі української, традиції, — небезпеку нехтування істотної різниці між філософією історії та історіософією і, як наслідок, однобічного потрактування історіософського струменя в мистецтві. Річ у тім, що **філософія історії** (від Г.-В.-Ф.Гегеля до О.Шпенглера, А.Тойнбі, П.Сорокіна, до авторів новочасних гіпотез типу Ф.Фукуями чи Т.Фрідмана), так само й концепція т.зв. **“метаісторії”** (термін Ф.Андерхіла, ним послуговується також Н.Фрай), головне завдання вбачають у виявленні (наскільки переконливому — то інша річ) загальних закономірностей, “наскрізних” мотивів історії, побудови універсальних схем, глобальних моделей, у формулюванні “кінцевих” висновків. Натомість **історіософія** зосереджена на “особистісному”, антропологічному вимірі історичного процесу. Це знаходить вияв у двох ракурсах: по-перше, в тому, що історіософію понад усе цікавить **філософія особистості**, трагізм її буття-в-історії, по-друге — що процес сприйняття і тлумачення цього трагізму невіддільний від емоційного переживання того, хто сприймає і тлумачить, від суто суб’єктивного, якщо завгодно, то й інтуїтивного, зазвичай духовно-релігійного чинника. І справа тут не в термінах як таких — філософія історії чи історіософія, а у змісті, який у них вкладають. Коли М.Бердяєв писав, що філософія історії не може бути науковою, вона-бо спирається не на раціональне знання, а на християнський постулат про Царство Боже⁶, він послуговувався загальноприйнятим тоді в російській гуманітаристиці терміном, але **суть** його висловлювання не полишає сумніву, що схарактеризовано саме історіософію.

Якщо ж ідеться про історіософську складову в мистецтві, то найважливішого значення, природно, набуває критерій естетичний, художній. За висловом російського дослідника Р.Юсуфова, історіософія “вводить до історії експресію Одкровення”; порівняно з абстрагованою від конкретної людини історією просвітителів, розвиває свою думку автор, новочасна історіософія — історія “людська”, “шекспірівсько-вальтер-скоттівська”, пушкінська, гоголівська⁷. І шевченківська — дозволимо собі додати.

Річ у тім, що означені вище розпізнавчі ознаки історіософії як окремішного струменя в історичному мисленні набувають осібної виразності й акцентування в українській філософсько-історичній, культурологічній, мистецькій традиції (пунктирно: Г.Сковорода, С.Гамалія // Гоголь (у його українській іпостасі), кирило-мефодіївці, Шевченко, П.Юркевич // В.Липинський, Д.Чижевський, В.Барка, М.Шлемкевич, М.Брайчевський), у контексті характерологічних, ментальних рис етнопсихологічної організації, зокрема її персоналістської та кордоцентричної складових, тих специфічних релігійно-етичних та естетичних

⁶ Див.: Бердяев Н.А. Экзистенциальная диалектика Божественного и человеческого // Бердяев Н.А. О назначении человека. — М., 1993. — С. 340–341.

⁷ Див.: Юсуфов Р. Историософия и литературный процесс. Средние века и Новое время. — М., 1996. — С. 225–226.

особливостей національного світовідчуття і світогляду, які Д.Чижевський означив як “історіософський антропоцентризм”⁸. Останнє – і це знаменно – стосується саме Шевченка. Адже у творчості, історичній пам’яті, свідомості, міленарних візіях Шевченка дістала найповніше втілення суб’єктивно-антропологічна сутність його історіософії як історіософії за своєю природою “людської”, поетичної і глибоко **національної**, виявилися її романтичне коріння та профетична спрямованість, загостреність морального імперативу, який вирішальним чином визначає особисті емоції, переживання, суб’єктивні, часто-густо імпульсивні оцінки, судження, версії, Шевченків “високий історичний спосіб словесної живописі”, що в ній злилися “й його власний образ духовний і вся... сім’я рідних йому душ”, тих, хто були “історичні чада нашої старосвіщини”⁹.

Скептично наставленим щодо історіософії Шевченка авторам означені риси й особливості його історіософської постави не видаються сутнісно важливими, достатніми для висновку про наявність у поета “оригінальної історіософської концепції”. Наголос робиться на тому, що в самій природі Шевченкового таланту буцімто превалює саме лише екзистенційне начало, тоді як начало історіософське йому чуже; крім того, поетові, мовляв, попросту бракувало наукової оснащеності, систематичних знань та аналітичного потенціалу для концептуального осягнення історичних явищ, подій, постатей, тим більше – процесів і закономірностей; тому в його “медитаціях на історичні теми” домінує не пізнавальний, раціоналістичний, а оціночний критерій, не аналіз, а риторика, не осмислення діалектики історії, а пряmlinійний, спрощено ідеологізований, ба політизований, хоча й утілений у поетичній формі, коментар до неї.

Подібний погляд на історіософію Шевченка, суттю – на історіософію як таку, оприявнює низку суперечностей як загальнометодологічного характеру, так і безпосередньо дотичних до Шевченкової спадщини. З одного боку, вочевидь дається взнаки недостатня з’ясованість самого поняття історіософії, хисткість уявлення про специфіку її генетичної та гносеологічної природи і, під таким кутом зору, про співвіднесеність історіософії з іншими історичними категоріями, наразі – про що вже йшлося – з такою, як філософія історії. Незрідка спираючись на підстави та критерії **філософії історії** (пізнання загальних закономірностей, напрямів та етапів розвитку людства, побудова універсальних моделей тощо), підходять до **історіософії**, зосібна до історіософії Шевченка. При цьому саме поняття історіософії, позбавлене суб’єктивної складової, індивідуального, ба індивідуалістичного аспекту, втрачає свою специфіку, сутнісну окремішність. Етичне й історичне, екзистенційне й історіософське протиставлені одне одному як нібито несумісні.

З другого боку, губиться, заступається чи не найголовніший в якісному плані (інша річ, що, прецінь, і найскладніший) при дослідженні явищ мистецтва момент “перемикання” історіософії з філософсько-історичного, поняттєвого рівня на рівень естетичний, перехід до царини індивідуальних художницьких мотивацій, психології творчості. Шукати в Шевченка суто наукового, “систематичного дослідження... історіософічних ... проблем”¹⁰ – річ така ж марна й некоректна, як і закид поетові в тому, що він “не тільки неісторіософсько... а й неісторично” оцінював феномен монархії, зокрема російського самодержавства, не піднявся, на відміну від Куліша та О.Пушкіна, до розуміння його історичної зумовленості¹¹.

⁸ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992. – С. 170.

⁹ Куліш П. Цит. праця. – С. 488–489.

¹⁰ Фізер Д. Філософія чи філо-софія Тараса Шевченка? Кілька вступних зауваг // Слово і Час. – 1990. – № 5. – С. 40.

¹¹ Нахлік Є. Доля – Los – Судьба. Шевченко і польські та російські романтики. – С. 254–255.

Історіософія Шевченка знаходить своє вираження й утілення не в наукових (чи науковоподібних) дефініціях і формулах, а в живій плоті мистецьких творів. Вона становить собою втілені в **художній** формі уявлення й судження поета про історичну долю України в контексті геополітичних аспектів, опосередковано — світової історії, і то в ракурсі як минувшини, так і сучасного життя й візії майбутнього, в тяглоті і взаємозв'язку всіх трьох стадій процесу; сукупність Шевченкових **поетично-філософських** інтерпретацій, версій, оцінок ним подій національної історії, тлумачень її сенсу й тенденцій, характеристик героїв і “антигероїв”. При цьому поетова історіософська постава виразно особистісна, емотивна, незрідка суб'єктивна, позначена впливом упереджень або спонтанних реакцій, проте в означених межах концептуально цілісна, художньо та психологічно вмотивована. Шевченкову історіософію завважуємо в конкретних художніх сюжетах, мотивах, образах, у поетичних, міфологічних структурах, де раціоналістично-аналітичний елемент, прямі поетові судження та оцінки, ліричні відступи й публіцистичний коментар, історичні чи актуальні рефлексії, ремінісценції, розмисли виступають органічною, сутнісно важливою, та все ж аж ніяк не вирішальною (лише “однією з...”) складовою. Підміна історіософії філософією історії веде до того, що не враховується неунікність незбігу між фактом і **арте**фактом, між присвяченим історії художнім текстом і явищами самої позатекстової історичної дійсності, не береться до уваги можливість, а за певних умов і внутрішня необхідність для мистця-історіософа художньої (і саме критерієм цієї художності виправданої, “освяченої”) трансформації, (де)міфологізації історичних реалій, нехтується його право в разі потреби, продиктованої логікою художницького задуму, без вагань деконструювати канон, “перифразувати” усталений, хрестоматійний чи офіційний, дискурс.

Такий кут зору, до речі, допомагає зрозуміти природу т.зв. “історичних помилок” Шевченка. Толерантний В.Антонович свого часу пояснював їх суто технічними причинами — обмеженістю історичного матеріалу, фрагментарністю джерел, що ними змушений був послуговуватися, осібно на засланні, Т.Шевченко¹²; М.Драгоманов висловлювався без церемоній, наполягаючи попросту на недостатній освіченості поета, котрий, мовляв, “так і зоставсь із нахапаною наукою маляра... яку він виніс із академії, та з ‘Біблією’, яку товк у дяка й яку підновили йому приятелі київські, та з історією України найбільш по ‘Истории русов’”¹³; Г.Грабович оцінює Шевченкові фактичні помилки як позірні, адже, на його думку, історичні факти для поета взагалі не мають значення, вони лише “матриці” для наповнювання “неісторичним” матеріалом¹⁴.

Що фактичні неточності у відтворенні тих чи тих подій або постатей історії трапляються в Шевченкових текстах, цього не можна заперечити (згадаймо, з прикладу, хоч би помилки в біографічних відомостях про С.Палія в поемі “Чернець” та П.Дорошенка у вірші “Заступила чорна хмара...” або домислений епізод виборів гетьмана в поезії “У неділеньку у святую...”), це абетка шевченкознавства; що частина з тих неточностей справді є наслідком несприятливих обставин творчості або недостатньої обізнаності — річ уповні ймовірна. Важливіше, однак, за відносно локальним питанням розгледіти підставову для адекватного розуміння природи історіософії Шевченка глибинну відмінність між підходами до явищ

¹² Антонович В. О воспроизведении исторических событий в поэзии Шевченко // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1888. — Кн. 2. — С. 146.

¹³ Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. — К., 1970. — Т.ІІ. — С. 40.

¹⁴ Див.: Грабович Г. Поет як міфотворець. — С. 48, 49, 58.

історії мистця-історіософа і вченого-історіографа, ширше — між художнім і науковим способами самопізнання людства через історію. Корисними тут можуть виявитися міркування англійського філософа та історика Робіна Дж.Колінгвуда. Він звертає увагу на те, що, гостро відчуваючи тиск безмежної кількості подій минулого, величезна частина яких, коли не більшість, наперед приречені залишитися поза межами людської пам'яті, не кажучи вже про осягнення, історик і мистець, будучи приголомшені усвідомленням цього прикрого свідчення неповноти й відносності історичного знання як такого, поводяться по-різному, обирають несхожі шляхи й цілі. Перший, попри все, прагне якомога повнішого охоплення фактів, їхньої точності й систематизації, він-бо все-таки вперто “претендує на істинність”; другий відмовляється від безнадійної спроби осягнути неосяжне (та це його й не вабить), до огрому фактів історії він підходить вибірково, вибудовуючи **свою історичну версію** і дбаючи про одне-єдине — щоби створена ним самодостатня картина, за висловом Колінгвуда, “трималася б купи, мала б сенс”. Учений-історик намагається щось **довести**, поет-історіософ “просто” **говорить...** Питання про істинність сказаного з'ясується лише тоді, коли автор “по вивершенню роботи подивиться на свій твір і визначить, чи виражено в ньому те, що він хотів виразити”¹⁵. Тобто, зрештою, свою концепцію.

* * *

Історіософія Шевченка як концепція не є від початку даною, народженою подібно Афіні, яка з'явилася з голови Зевса вже сформованою, в повному озброєнні. Вона має свій часопросторовий вимір, свій вектор розвитку і постає поетапно, в динамічному процесі духовного визрівання та становлення поета, що відбиває далеко не лінійний, доволі звивистий шлях його світоглядних та естетичних пошуків.

У посланні “І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє”, одному з програмових для історіософії Шевченка творів, розвінчуючи псевдопатріотів, які плутаються у трьох соснах — “німецької”, слов'янофільської та малоросійської, поет в іронічному ключі імітує їхню риторику з приводу національної історії: “А історія! поема / Вольного народа! / Що ті римляне убогі! / Чортзна-що — не Брути! / У нас Брути! і Коклеси! / Славні, незабуті!”. Жодною мірою не проводячи, річ ясна, некоректних аналогій, визнаймо все ж, що замолоду, на ранньому етапі творчості, й самому Шевченкові українська історія уявлялася суто романтичною “поемою вільного народу”. Пов'язані з історичною тематикою провідні мотиви творів цього періоду присутні вже в поемі “Тарасова ніч” (1838): туга за славною, поспіль ідеалізованою минувшиною (“Була колись Гетьманщина, / Та вже не вернеться!..”, “Козачество гине, / Гине слава, батьківщина...”, “Було колись, панували, / Та більше не будем!..”), оспівування — знову ж таки в піднесено-ідеалізованій тональності — козацтва, його героїчної боротьби проти ворогів України (“москалі, орда, ляхи”, “жиди”, “ляхи, уніати”). Далі ці мотиви лише варіюються, практично сливе повторюються без будь-яких істотних змін: “...Не вернеться воля, / Не вернуться запорожці, / Не встануть гетьмани...” (“До Основ'яненка”), “...Було колись — запорожці / Вміли панувати. / Панували, добували / І славу, і волю...” (“Іван Підкова”), “Було колись — минулося, / Не вернеться знову” (“Н.Маркевичу”). У “Тарасовій ночі” ці мотиви сконцентровані в пісні-оповіді кобзаря — знаковій для романтичної естетики постаті носія й хоронителя архетипів масової історичної

¹⁵ Колінгвуд Р.Дж. Ідея історії / Пер. з англ. О.Мокровольський. — К., 1996. — С. 583, 324, 401.

свідомості, усталених міфологізованих форм її вияву, традиційних засобів фольклорної поетики. В названих щойно трьох поезіях функцію кобзаря перебирає на себе сам автор, і хоча у плані поетики стилізована під народну історичну пісню розповідь про Івана Підкову вочевидь відрізняється від ліричних послань-сповідей до Квітки-Основ'яненка та Маркевича, щодо підходу до національної минувшини всі вони перебувають на одному, романтично-фольклорному рівні; давалися взнаки, з одного боку, інерція “кобзарського” сприйняття історії, з другого – вплив (дарма що опосередкований, неусвідомлений) запізнілих “старшинських” рефлексій та регіональних автономістсько-патріотичних настроїв, притаманних “Історії Русів”, якою Шевченко захоплювався. Має певну рацію М.Ласло-Куцюк, розглядаючи згадані три твори як єдиний триптих, який маркує перший етап поетичного освоєння Шевченком історії України, і наголошуючи на докорінній різниці між цим триптихом і пізнішим посланням “І мертвим, і живим...”, до якого вона застосовує критерій історіософії, поняття “історіософської концепції”¹⁶.

Загалом слушні міркування дослідниці варто, однак, доповнити й уточнити. Приміром, виправданим було би віднести до першого етапу також і “Тарасову ніч”, близьку до пропонуваного М.Ласло-Куцюк триптиху (попри згадані щойно поетикальні відмінності) своїм підходом до історії, що дало би повнішу характеристику всьому етапові – як романтично-**доконцептуального, преісторіософського**. До означеного етапу слід, судячи з уривку, що зберігся, віднести й російськомовну історичну трагедію “Никита Гайдай” (1841), події якої відбуваються в добу Б.Хмельницького; героїчно-патріотичний пафос, патетична тональність монологів героя співзвучні романтичним поемам К.Рилєєва. Початок переходу Шевченка в бік **власне історіософії** маніфестує поема “Гайдамаки” (1839–1841), де, принаймні в наративній частині тексту, превалюють мотиви та сюжети історії, зображені під кутом зору “дідової правди”, фольклорного “переказу”, авторову ж позицію, базовану на власній оцінці та осмисленні історичного досвіду, виявлено в окремих відступах і в “Перед(після)мові”. Правдивий злам у творчості поета до історіософської **концепції** відбувається пізніше і пов’язаний він не тільки з виокремлено взятим посланням “І мертвим, і живим...” (сам по собі вибір згаданого твору на роль опозита триптихові, звичайно, не викликає сумніву), перед нами лише фрагмент процесу, а зламною в ньому слід визнати збірку “Три літа” в цілому, де послання “І мертвим, і живим...” стоїть у єдиному концептуальному контексті з такими творами, як “Розрита могила”, “Чигрине, Чигрине...”, “Гоголю”, “Сон. – У всякого своя доля...”, з історіософською домінантою цього контексту – містерією “Великий льох”. Якщо ж мати на оці засяг іще ширший, вектор подальшого розвитку та становлення поетової історіософської концепції, то до означеного контексту органічно ввійдуть також і казematний вірш “За байраком байрак...”, і засланчі (“Сон. – Гори мої високіі...”, “Іржавець”, “Чернець”, “У неділеньку у святую...”) та післязасланчі (“Якби-то ти, Богдане п’яний...”, “Бували війни й військовії свари...”) поезії.

Задля справедливості слід зазначити, що й у наведеному корпусі творів крізь тверезий історіософський аналіз зрідка, але пробивається відгомін колишньої ідеалізації національної давнини, те, що можна би назвати історичними ілюзіями. Подибуємо їх навіть у нещадних своїм критичним пафосом “Розритій могилі” (“Панувала і я колись / На широкому світі...”) та “Великому льосі” (дитячі спогади Першої душі). І пізніше: то промайне характеристика Гетьманщини як “Божого

¹⁶ Ласло-Куцюк М. Творчість Шевченка на тлі його доби. – Бухарест, 2002. – С. 228–229.

раю” (“Сон. — Гори мої високії...”), або знайомі з ранніх часів повторювані “формули жалю”, туги за славним минулим: “Було колись...”, “Не вернеться...”, “А я, брате, / Таки буду сподіватись...” (“Чернець”) чи замилювання козацькими ритуалами й атрибутикою (“У неділеньку у святую...”). То буколічно-безконфліктною, поспіль у рожевому світлі постане козацька давнина, коли Брестської унії ще “не чуть було”, у вірші-посланні “Полякам”: “Отам-то весело жилось!”, “Пишались вольними степами...”, “...цвіли, / Неначе лілії, дівчата...”, “Пишалася синами мати...” і т.ін. Ідеалізація поширюється й на українсько-польські взаємини тієї пори: “Братались з вольними ляхами...”. Та все ж це не більше, як поодинокі ретроромантичні “рецидиви”. Превалює якісно відмінний від ранньої романтично-ідеалізованої **преісторіософії** парадигмальний, наскрізний для спадщини Шевченка струмінь — із чітко структурованою та послідовно, від самого початкового задуму, текстуально й інтертекстуально виявленою історіософською концепцією.

Такою є **діахронічна** проекція історіософії Шевченка. Водночас очевидно, що концептуально-історіософський струмінь хоча й наскрізний, та все ж не всеосяжний, він дискретний і не перекриває всієї поетичної просторони, доволі значна частина творів не пов’язана з ним безпосередньо — в тематичному, сюжетному, жанровому відношенні, перебуває поза ним. Поза ним, але **не поза історіософією Шевченка**, що не обмежена рамцями діахронії, має ще другу проекцію — **синхронічну**. Тож поняття історіософія Шевченка може бути означене як питома ознака поетового мистецького мислення та світовідчужання, риса, притаманна — у філософсько-історичному, соціопсихологічному, ментальному планах — творчості Шевченка як цілості, “розчинена” в ній і саме в **цьому** сенсі всеосяжна, всепроникна. Окреслений підхід до історіософії поета дещо утруднює її структурний аналіз, натомість розширює його межі, дає підстави ввести в загальний історіософський контекст не тільки, скажімо, “Великий льох” чи “Сон. — Гори мої високії...”, а й твори ліро-епічного, медитативного характеру, — такі, з прикладу, як поеми “Катерина” і “Княжна”, або вірші “Три літа” (не збірку), “Заворожи мені, волхве...”, або “На панщині пшеницю жала”, з певною долею умовності й історично-побутову драму з XVII ст. “Назар Стодоля”, — властиво, той шар її тексту, де відлуння національно-визвольної героїки сполучається з мотивами соціально-національної критики. Позірно “маргінальні” щодо парадигми історіософії Шевченка, подібні твори своєю темою “втраченого раю” — серединної частини тернарної історіософської вертикалі (“‘золотий вік’, ‘ще як були ми козаками’ — ‘втрачений рай’, сучасний хаос — майбутній ідеальний стан”), антикріпосницькою спрямованістю, антиімперським і водно національно-самокритичним настроєм корелюють із Шевченковою історіософською парадигмою.

Опрічно від неї стоять російськомовні прозові твори Шевченка — повісті й Журнал. Це твердження потребує обґрунтування. У шевченкознавстві поширена думка про окремішність цих творів, їхню, сказати б, типологічну “виломленість” із контексту Шевченкової спадщини. Причём не сама собою російськомовність виступає єдиною і, тим більше, головною причиною такої окремішності, вона радше ознака похідна — від ситуативних моментів, обставин творення цих текстів, специфіки соціально-психологічних мотивацій, котрі визначили притаманні Шевченковій прозі риси “нетиповості”. З розмаїття акцентів і нюансів, із якими в різні часи різні дослідники (П.Куліш, О.Піпін, С.Єфремов, М.Зеров, О.Білецький, Є.Кирилюк, Л.Кодацька, Н.Крутікова, Г.Грабович, Б.Рубчак, Є.Сверстюк) коментують і пояснюють факт звернення Шевченка до прози, і то саме російськомовної, спільним

знаменником вимальовується думка про вирішальне значення двох тісно пов'язаних між собою чинників — відчуття поетом жорсткого цензурного пресингу та його прагнення подолати цей пресинг, будь-що вирватися з лабет літературного забуття (сливе небуття), із засланчого далекого далеку нагадати про себе письменницькій та читацькій опінії. Природно, така настанова не могла сприяти вільному, нетабуйованому підходові до зображення української дійсності, створенню багатовимірного образу України, радше надавала йому рис Малоросії, якою її зазвичай змальовували представники т.зв. “української школи” в російській літературі. Не інспірували названі чинники, звісно, і заглиблення в історію України, історіософського осмислення героїчних і трагічних сторінок національної минувшини. Автор змушений під різними приводами і вдаючися до різних літературних прийомів ухилятися від такого осмислення, водночас незрідка даючи зрозуміти кмітливому читачеві, що криється в підтексті. Прикметний із цього погляду вступний авторський монолог до повісті “Музыкант”. Увагу “любителя отечественной старины” оповідач привертає до руїн Густинського монастиря, збудованого колись коштом гетьмана Самойловича (“настоящее Сенклерское аббатство”); ці оповиті романтикою минувшини руїни налаштовують на створення “романической картины... под пером какого-нибудь Скотта Вальтера”. Згадано ім'я знакове. Вальтера Скотта, автора популярних романів із шотландської історії, Шевченко називав “великим шотландцем” (лист до М.Осипова від 20 травня 1856 р.), хоча раніше (в передмові до нездійсненого видання “Кобзаря”) й закидав йому, що “не по-своєму писав”, тож згадка про В.Скотта прочитується як закодований натяк на те, який багатий матеріал для письменника приховує в собі національна історія. Що він, Шевченко, не береться “за такое дело”, мотивується іронічним посиланням на “нищету моего воображения” і тим, що назагал “речь не к [то]му идет”. До ледь уловлюваної іронії або багатозначного замовчування Шевченко-прозаїк вдається нєраз, і то зазвичай там, де “речь идет” про дражливі факти української історії: такою в тому ж “Музыканте” є згадка про “**славного** (підкреслення моє. — Ю.Б.) прилуцкого полковника” Гната Галагана — перекинчика і зрадника; в “Наймычке” історію Ромоданівського шляху, що з ним пов'язані драматичні епізоди московської інвазії в Україну, замамуфльовано нехитрим чумацьким “жартом”; у повісті “Близнецы” церкву в Переяславі названо, вочевидь у стилізовано-офіційному стилі, “прославленной... принятием присяги на верность московскому царю Алексею Михайловичу гетманом Зиновием Богданом Хмельницким со старшинами и с депутатами всех сословий народа украинского”. Складнішою виглядає в тому ж творі постать І.Мазепи. Двічі героя схарактеризовано “знаменитым анафемой”, “проклинаемым” — достоту, треба сказати, ухилисто, як на тодішні часи та умови, бо вповні зрозуміло, що це не власні авторові означення, а стереотипні формули. Тут-таки постать Мазепи постає в дещо іншому ракурсі: на картині невідомого художника під “Покровом Пресвятыя Богородицы” зображено Петра І, а поруч — “все знаменитые сподвижники его. В том числе и г[етман] Мазепа”. Нарешті, кількома рядками нижче гетьманове ім'я зникає в підтексті, натомість з'являється, щоправда, приховано, в репліці персонажа, — момент оцінки пов'язаних із Мазепою трагічних подій: “Иногда он (сотник Сокира. — Ю.Б.) рассказывал с такими подробностями про Даниловича (Меншикова. — Ю.Б.) и разрушенный им Батурин, что Прасковья Тарасовна наивно спрашивала мужа: “За что же она его покрывает?”.

Подібним чином подані ремінісценції, з одного боку, в сукупності зі щедро розсипаними в текстах історіографічними фактами, топонімічними, ландшафтними, етнокультурними, побутовими реаліями створюють у повістях своєрідну інфраструктуру українського історичного життєпростору, до координат якого

органічно вписаний образ автора, людини, яка знає, серцем відчуває свою вітчизну і хоче якомога більше розповісти про неї, про її сучасність і минувшину. Проте, з другого боку, доводиться визнати, що цього все-таки замало для того, щоб говорити про авторову **історіософію, історіософську концепцію**. Не так історична, як біографічна пам'ять (хоча вона, поза сумнівом, і вбирає в себе історичну компоненту) є — з причин, про які вже йшлося, — лейтмотивом Шевченкових російськомовних повістей, виконує в них основну структуротворну функцію; не історіософія, а етос, “історія душі”, традиція просвітительського виховного роману визначають їхній пафос. Звідси — момент певної дистанційованості, що дається взнаки в оповіді про ті чи ті моменти національної історії. Крайньої міри вияву ця дистанційованість (і то не тільки від історії України, а, властиво, й від неї самої) сягає в повісті “Художник”, де Петербург побачено очима непричетного наратора, в чітких описах не знаходимо жодної риси, жодної історичної прикмети того — надто добре знаного з комедії “Сон” — здемонізованого імперського містамонстра, яке відіграло таку зловісну роль в історичній долі України. А тим часом зі сторінок Шевченкового щоденника, писаного пізніше і не розрахованого на підцензурне оприлюднення, дізнаємося, що в той самий час, який відтворено в повісті “Художник”, вся свідомість, пам'ять, усе єство вихованця петербурзької Академії мистецтв були неподільно віддані Україні, її трагічній історії: “...Я задумывался и лелеял в своем сердце своего слепца Кобзаря и своих кровожадных Гайдамаков. В тени его (К.Брюллова. — Ю.Б.) изящно-роскошной мастерской, как в знойной дикой степи надднепровской, передо мною мелькали мученические тени наших бедных гетманов. Передо мной расстилалась степь, усеянная курганами. Передо мной красовалась моя прекрасная, моя бедная Украина во всей непорочной меланхолической красоте своей. И я задумывался, я не мог отвести своих духовных очей от этой родной чарующей прелести” (запис від 1 липня 1857). То були роздуми ранні, сказати б, ще **преісторіософські**, але вже **преісторіософські**. У названій повісті вони не знайшли відбиття, як назагал історіософія — в повістях, не заради неї їх писалося, тут, словами самого автора, “речь не к [то]му идет”. Осердям історіософських інтенцій Шевченка тоді, як і в усі часи, була не його проза, як вважає Г.Грабович¹⁷, а поезія.

* * *

Які ж риси та засновки, які питомі особливості історіософії Шевченка дають підстави вбачати за цим означенням не конгломерат розрізнених історіософських елементів, поготів — не вигадану окремими екзальтованими “шевченколюбями” категорію, а вповні реальну концепцію?

Задля відповіді доцільним і науково коректним видається спосіб застосування **вибіркового** (і цим адекватного самій природі об'єкта) аналізу, тобто виокремлення кількох фокальних із історіософського погляду аспектів і проблем, що є базовими для історіософії Шевченка.

Націософський первень. Підставова ознака історіософії Шевченка — закоріненість її в **національному ґрунті**, первісна й консеквентна **націософська** спрямованість, що є, властиво, концептуальною підвалиною історіософії українського поета, а втім, і на цьому важливо наголосити, назагал родовою рисою історіософії як такої.

Хоча спроби історіософського підходу до суспільного буття та людської екзистенції тією чи тією мірою виявляємо вже в античній, далі — у класичній

¹⁷ Див.: Грабович Г. Поет як міфотворець. — С. 37–42.

філософії, новітня історіософія оформлюється як самостійний напрям історично-філософської думки й набуває дедалі виразнішої праксеологічної орієнтації з першої чверті ХІХ ст., на хвилі піднесення європейських національних рухів, активізації процесів самоусвідомлення та самоідентифікації народів, пошуку ними шляхів національного самоствердження, осмислення нацією свого місця в історичній простороні й часі. Знаменним і вповні закономірним слід визнати той факт, що автори значної частини історіософських теорій і концепцій останніх двох століть знані як речники або, в кожному разі, прихильники національної ідеї, дарма що в різних, незрідка супротивних, її інтерпретаціях і версіях. Досить згадати такі імена, як Й.-Г.Гердер, Ф.-В.Шеллінг, пізній Й.-Г.Фіхте — у Німеччині, П.Чаадаєв, О.Хомяков, В.Соловйов, М.Бердяєв, М.Трубецької, Л.Гумільов — у Росії, М.Максимович, М.Костомаров, П.Куліш, В.Антонович, М.Драгоманов, М.Грушевський, В.Липинський, Д.Донцов, Є.Маланюк — в Україні.

В українській частині наведеної (зрозуміло, без претензій на її всеосяжність) європейської історіософської “панорами” історіософія Шевченка посідає особнє місце. Шевченко не писав програмових історіософських трактатів (його причетність до створення кирило-мефодіївської “Книги буття українського народу” сучасні фахівці вважають фактом більш ніж сумнівним), не виступав із публіцистичними деклараціями чи, поготів, теоретичними розвідками спеціально історіософського характеру. Як мистець він “усього лише” оживлював своїм поетичним словом події, постаті, явища української “старини”, прагнучи знайти й відкрити людям, усьому світові відповіді на найважливіші й найболючіші для українства, нації питання: “...Що ми?.. Чиї сини? Яких батьків?” (“І мертвим, і живим...”), збагнути трагізм і славу національної історії — “Що діялось в Україні, / За що погібала, / За що слава козацькая / На всім світі стала!” (“До Основ’яненка”). Нероздільно зліта з націософією, історіософія Шевченка ввібрала широчезний і суперечливий у багатьох виявах обсяг складових: реальне історичне знання та міфи, легенди народної пам’яті, часом і, ніде правди діти, її передсуди, стереотипи, застарілі комплекси; безмежну любов поета до України й гіркоту національної самокритики; його соціальний гнів і релігійну мораль, душевний біль, прокльони, сльози, благословіння й віру. Ця — націотворча у своїх витоках і підґрунті — історіософія дала потужний імпульс для пробудження в “живих і ненарождених” поетових земляків почуття національної ідентичності й самототожності. Історіософії Шевченка судилася роль того біблійного “зерна гірчичного”, що з нього зросла програма відродження нації — поневоленої, упослідженої, духовно приспаної, вона стала підвалиною й рушійною силою “українського (вже не малоросійського й не українофільського!) проекту”, яким, по суті, й була Шевченкова творчість і який знаменував собою новий, саме **шевченківський** етап розвитку національної свідомості. При цьому історіософії Шевченка органічно чужі як безнаціональність, космополітичне безґрунтянство, так і войовниче ксенофобство, загумінкова пиха. Шевченкова постава щодо цього чітка й разом досить гнучка: “І чужому научайтесь, / Й свого не цурайтесь”.

Підготовлена такими домінантними творами періоду до арешту та заслання, як “Розрита могила”, “Чигрине, Чигрине...”, комедія “Сон”, послання “Гоголю” та “І мертвим, і живим...”, вірш “Три літа”, Шевченкова історіософська концепція, фундована на націософському підмурівку, сягає найвищого ступеня художньої та мисленневої концентрації в поемі-містерії “Великий льох”. Зламні етапи історичного розвою України за двісті років (Переяславська рада, криваве царювання Петра І, квазіпросвітницький тоталітаризм Катерини ІІ, сучасна поетові доба) відтворені в поемі крізь призму національного питання — центрального й

найболючішого, по суті фатального для України, як трагічні ланки процесу її національного “занапащення” та поступової маргіналізації у світовому цивілізаційному процесі.

Центральне місце в доробку Шевченка років заслання та повернення посідає лірична поема “Сон. — Гори мої високіі...”. Розвиваючи основоположні ідеї та провідні теми “Великого льоху”, вона вочевидь суголосна містерії, щоби́льше, обидва твори становлять поетичну кореляційну пару з єдиною історіо- та націософською “кровоплинною системою”.

Водночас із поемою “Сон. — Гори мої високіі” Шевченко пише ще кілька поетичних творів історіософсько-націософського спрямування — “Іржавець”, “Полякам”, “Чернець”, у подальші роки, ще на засланні, потім після повернення, цей струмінь переймає такі твори, як “Ой чого ти почорніло...”, “У неділеньку у святую...”, “Заступила чорна хмара...”, “Буває, в неволі іноді згадаю...”, переплітаючись то з мотивами протесту проти соціального та національного пригнічення, антиімперськими, антицаристськими настроями (“Юродивий”, “Я не нездужаю, нівроку”, “Во Іудеї во дні они...”, “Царі”, “Подражаніє Іезекіїлю. Глава 19”, “Царів, кровавих шинкарів...”, “Світе ясний! Світе тихий!”, “Хоча лежачого й не б’ють...”, “О люди! люди небораки!”), то з нищівними інвективами та гнівними пророцтвами (“Якби-то ти, Богдане п’яний...”, “Бували війни й військовії свари...”), то з міленарними медитаціями (“Осія. Глава XIV”). Так вимальовується “спіраль” тяглої й цілісної, базованої на націософському первні Шевченкової історіософської концепції.

Національна міфологія. Націософській первень визначає також місце та функцію *міфу* в історіософії Шевченка. Міфологічна компонента у відтворенні національної історії органічно вписує історіософію Шевченка в контекст європейського, передовсім середньосхідного, *романтизму* діячів польського, чеського, словацького, угорського національного духовно-культурного відродження — А.Міцкевича, Ю.Словацького, З.Красінського, С.Ґоцинського, Я.Коллара, Ф.Челаковського, Ш.Петефі, Я.Араня; їхня поетична історіософія, значною — коли не вирішальною — мірою оперта на національно-консолідаційну міфологію, генетично й типологічно зіставлявана з історіософією Шевченка, за наявності, зрозуміло, і специфічних відмінностей.

Комплекс традиційних національно-міфологічних складових посідає домінантне місце в ретроспективному, пов’язаному з минувиною України сегменті Шевченкового історіософського часопростору. Він убирає в себе широкий спектр фольклорно-символічних, легендарних структур, усталених у народній пам’яті й масовій свідомості історичних міфів, архетипи й архетипальні образи-символи українського міфопоетичного канону (з останніх, приміром, один із найпоширеніших у Шевченка — “козацька могила”, яка виступає полісемантичним символом неминущої історичної пам’яті, національної слави України і разом трагізму її історичної долі). Висловлювалося думку (Т.Мейзерська), що Шевченко був лише носієм і транслятором національно-культурного міфу, тобто не міфотворцем, а своєрідним міфомедіумом. Такий підхід дещо спрощує проблему. Засвоюючи національний міфопоетичний матеріал, поет водночас трансформувал, сакралізувал його в художній уяві, стоплювал із реальним історичним знанням, із універсальними мотивами, категоріями, бінарними опозиціями (Бог, добро — зло, воля — неволя, правда — кривда, вірність — зрада, материзна — чужина тощо), а також із міфообразами та міфологізованими сюжетами, народженими його власною поетичною фантазією. Шевченко створювал свою національно-історіософську міфологію: “міф козацтва”, “міф Коліївщини”, “міф Гетьманщини”,

в широкому сенсі — міф героїчної минувшини України, її волі та слави, коли вона “Панувала... // На широких світі...”.

Зворотний бік цього міфотворчого процесу в історіософії Шевченка — деміфологізація. Поет передовсім деміфологізує російсько-імперські міфи, ворожі національній історичній пам’яті, реаліям історії, протиставляючи їм **антиміфи** Переяславської ради (“Великий льох”), Петербурга (“Сон. — У всякого своя доля...”), кавказької війни (“Кавказ”), інваріантний мотив десакралізації царської влади, тоталітарної імперії, порфіроносних осіб, найперше “скаженого” Петра I та “вовчиці” Катерини II. Втім, деміфологізаційний струмінь в історіософії Шевченка включає також і “рідну”, українську складову; зосібна, “міф Гетьманщини” у засязі цілої поетової спадщини врівноважується й корегується антиміфом “ясновельможних гетьманів” — чужинських “рабів, подножків” (“І мертвим, і живим...”), “нянків, дядьків отечества чужого”, таких як “Галагани, і Киселі, і Кочубеї-Нагаї” (“Бували війни й військові сварі...”); міф національного “золотого віку” — міфоісторіософським символом Першої ворони, а “міфоутопічні” візії прийдешнього України — зловісно-провісницькою міфологемою близнят Іванів, майбутніх залятих братів-ворогів.

Міфологізм відіграє значну роль і в підході Шевченка до зображення постатей національної історії та оцінки їхньої діяльності; в міфологічній простороні існують не тільки відверто міфічний Гамалія й поданий у фольклорно-умовному плані Іван Підкова, до неї причетні й реально-історичні, але міфопоетизовані в душі авторової історіософської концепції постаті Т.Трясила, П.Дорошенка, С.Наливайка, М.Залізняка, І.Гонти, С.Палія та ін. Різноманітні міфопоетичні засоби, що до них вдається Т.Шевченко. Приміром, міф “славного Полуботка” (“Великий льох”) спирається на поширену в народі легенду про насильницьку смерть гетьмана у Петропавлівській фортеці, доповнену в поемі “Сон. — У всякого своя доля...” так само легендарною, вочевидь сфантазованою автором “Історії Русів” патріотичною промовою Полуботка, нібито виголошеною перед царем Петром. Натомість міф “запорозького брата”, “нашого гетьмана” Дорошенка (“Заступила чорна хмара...”), легенда про те, що його нібито “закували у кайдани” і що він “Знеміг... / Сидячи в неволі”, переважно авторські, Шевченкові, хоча й пов’язані деякими деталями з тогочасними історичними працями, зокрема з “Историей Малороссии” М.Маркевича (М., 1842. — Т. 2. — С. 349). З переосмисленої Шевченком вигадки (або легенди) польського письменника М.Чайковського в романі “Вернигора” (1838) (вбивство власних дітей) виростає міф Гонти (“Гайдамаки”), але далі він роздвоюється, переходячи в поемі у психологізовану площину (епізод каяття), а у “Великому льосі” набуваючи значення національного та соціального символу. Двоїстість притаманна образу Палія: “фастівський полковник” виступає то символічно-знаковою, заледве не віртуальною постаттю (“Іржавець”, “Швачка”), то вимальовується як живий, історично детермінований характер, який виникає на перехресті міфологічного та психологічного ракурсів (“Чернець”): фінал поеми, де старий Палій підбиває підсумки свого життя, його гіркі спогади, розчарування, спокутні визнання помилок і безплідних зусиль сприймаються як своєрідні “вкраплення” в міф елементів антиміфу.

Найвиразніше діалектика процесу міфологізації—деміфологізації в поетичній спадщині Шевченка виявляється в динаміці образу Богдана Хмельницького. У “Гайдамаках” він згадується в беззастережно легендарному, героїчному плані — спочатку в пісні кобзаря перед освятою гайдамацьких ножів (“Згадайте Богдана, / Старого гетьмана...”), слідом — у патетичній промові-заклику благочинного: “Де лежить / Останок славного Богдана?”, “Нема Богдана червонить / І Жовті

Води, й Рось зелену...". Одне те, що тут вживається саме тільки гетьманове ім'я, без прізвища, до того ж у контексті знакових для історії України імен Конашевича, Остриниці, Наливайка, Богуна, Тараса Трясила, надає його постаті значення національної міфологеми. Тим відчутніший контраст із тональністю, в якій тема Богдана розгортається у вірші "Розрита могила" — тут мати-Україна називає гетьмана "нерозумним сином" і зізнається, що "якби була знала", до чого він доведе Україну, "У колісці б задушила, / Під серцем приспала". Концептуального сенсу набуває розвінчання міфу в містерії "Великий льох", де Хмельницького прямо й недвозначно піддається осуду за Переяславську угоду, за те, що "все оддав приятелям", "москаликам", чим "Занапастив... вбогу / Сироту Україну!". Остаточо колишній національний міф трансформується в **антиміф** — так само національний — у нещадній, перейнятій вбивчим сарказмом інвективі зрілого Шевченка "Якби-то ти, Богдане п'яний..." (1859). Свого часу Ю.Луцький, зіставивши відтворення Шевченком образів Б.Хмельницького та І.Мазепи, спростував ходову в советському шевченкознавстві тезу про буцімто негативне ставлення поета до другого з цих двох видатних провідників українства. "Ключ до Шевченкової історіософії, — писав він, — саме в пошуках причин національного нещастя-лиха. ...Тут постать Хмельницького більш схожа на нерозумного, хоч геніяльного бунтаря, а постать Мазепи, щоправда лише в натяках, — на відважного політика та виразника сили й державности"¹⁸.

Якщо в поетично-історіософському осягненні "золотого віку" і "втраченого раю" України Шевченко спирається (практично без винятків) на національно-міфологічну доміную, то міфогенним джерелом профетично-міленарного струменя, візії омріяного ідеального стану, поетових пророцтв і провіщень були в його історіософії переважно біблійно-християнські уявлення та архетипи. Таке занурення в універсальну стихію однак не означає, що тут відсутнє націософське начало, опосередковано, на алюзійному рівні, але при цьому вповні очевидно воно дається взнаки і в "Давидових псалмах" (зокрема 43, 52, 81, 132, 136) та біблійних "подражаніях" ("Ісаія. Глава 35", "Подражаніє Іезекіїлю. Глава 19", "Осія. Глава XIV"), і в таких напозір історичних, насправді ж правдиво **історіософських**, суголосних із мотивами національної української історії творах, як "Царі", "Саул", "Во Іудеї во дні они...", "Неофіти", "Марія".

Національна самокритика. "Мій любий краю неповинний! / За що тебе Господь кара, / Карає тяжко?" — запитує Шевченко в "Осії". Запитує, властиво, всю трагічну й гірку національну історію, запитує самого себе. Однозначної відповіді в "подражанії" немає, вірш відтворює радше **пошук** такої відповіді, рух поетової думки доволі складний, суперечливий: від гнівних оскаржень "лукавих чад" України за історичні та соціальні прогріхи й провини ("За Богдана / Та за скаженого Петра..."), за "безчестіє", зраду, "криводушіє", від пророкування національної катастрофи ("Погибнеш, згинеш, Україно...", "Во злобі / Сини твої тебе уб'ють...") — до оптимістичного погляду в майбутнє, ствердження віри у воскресіння "мами"-України, в повалення ідолів "в чужих чертогах", перемогу "нового слова", правди, яка "...люд окрадений спасе / Од ласки царської...".

Болюче запитання "за що?" (і невідривне від нього: "хто винен?") в "Осії. Глава XIV", на схилку віку і творчості, сформульоване Шевченком не вперше, воно підставове для розуміння поетової історіософської концепції, націософського її осердя. В інших стильових версіях це запитання пролунало ще за півтора десятиліття перед тим у "Розритій могилі" ("Світе тихий, краю милий, / Моя

¹⁸ Луцький Ю. Шевченкові зустрічі з Мазепою // Сучасність. — 1986. — Ч. 12. — С. 46–47.

Україно, / За що тебе сплюндровано, / За що, мамо, гинеш?”), потім у вірші “Чигрине, Чигрине...”, на тлі сумної панорами славного колись Чигирини, а нині “старця малосилого”, який, проспавши “...степи, ліси / І всю Україну”, тепер скніє “в калюжі, в болоті”, в забутті й неславі: “За що ж боролись ми з ляхами? / За що ж ми різались з ордами? / За що скородили списами / Московські ребра?!”. Як сталося і хто винен, що після героїчних змагань, неоціненних жертв на так добре скородженій, так щедро политій “рудю” українській ниві вродила не слава, не воля, вродила “...рута... рута... / Волі нашої отрута”? Шевченкові запитання і відповідь на них визначили сенсовий та емоційний ключ усієї збірки “Три літа”, стали стрижневими для поетової історіософської концепції в цілому, її націософського осердя – зокрема. У своїх розмислах про історію України Шевченко здає собі справу, що трагізм її історичної долі, соціальне та національне занпащення великою мірою детерміновано зовнішніми чинниками: межовим геополітичним становищем між різними державними утвореннями, різними культурними світами, етноментальними та конфесійними системами, агресивними зазіханнями сусідів, їхніми месіанськими амбіціями. Але не менше (якщо не більше) болю завдає поетові усвідомлення того, як трагічно багато важать в історичній долі України внутрішні обставини, чинники людські, суб’єктивні, соціопсихологічні.

Свого часу вважалося, що головним семантичним чинником був для Шевченка наразі соціальний, становий момент, опозиція “пани і люди”. Звичайно, геть далекою від наукової об’єктивності була б спроба заперечити, що в історіософії Шевченка можна завважити інваріантні для його поезії мотиви соціальної ненависті до “панства”, провіщення часу, коли “повіє огонь” помсти гнобителям. Віддаленим передвісником цих мотивів була ще підлітком (“Мені тринадцятий минало...”) пережита Шевченком екзистенційна драма пізнання істини про недосконалість довоколишнього життя, відчуття болючого контрасту між первовічним раєм Божого світу, красою “Господнього неба”, життєдайним сонячним теплом і пеклом реального людського існування, його кричущою соціальною та екзистенційною дисгармонією: “...дивлюся: / Село почорніло, / Боже небо голубеє, / І те помарніло. / Поглянув я на ягнята – / Не мої ягнята! / Обернувся я на хати – / Нема в мене хати!” (“N.N.”). З плином літ ця духовна драма, до краю загострена невимовно тяжкими обставинами особистого життя мистця, ввібрала ще й біль за несправедливість і антилюдянність імперського устрою, кріпацтва, за національне поневолення і, перетопившись у невідступний пошук шляхів і способів перетворення (чи то революційного, насильницького, а чи морально-еволюційного) суспільного ладу, ввійшла питомою складовою до його історіософії.

Повертаючись до проблеми “пани і люди”, зауважмо, що помилкою советського шевченкознавства було не відзначення цього мотиву у творах Шевченка, помилкою була його абсолютизація, звуження історіософської постави поета, ігнорування іншого, глибиннішого її семантичного шару, пов’язаного з огидною політичною “гнучкошиївщиною” тієї частини української еліти, яка за царську “дулю” (або “хоч півдулі”) та “цинові гудзики” (“Сон. – У всякого своя доля...”) поступилася історичною пам’яттю, людською (“добре ходите в ярмі”) та національною гідністю (“Раби, подножки, грязь Москви, / Варшавське сміття...” – “І мертвим, і живим...”). Найвищої концентрації, метафорично-знакової гостроти гіркі висновки сягають у містерії “Великий льох” – емблематичному для історіософії Шевченка творі. Макабрично-гротесковий образ політичного й морального покруча – Першої ворони, в якому персоніфіковано темні, деструктивні сили всередині нації; притча про двох близнят, братів Іванів, – знак фатального розщеплення єдиного національного організму, симптом хронічної хвороби розколу нації на “своїх” і

“чужих” (позірно своїх), “панів” і “людей”, “козаків” і “свинопасів”, передвісник кривавих міжбратніх чвар; мотив “трьох лірників” (“Один сліпий, другий кривий, / А третій горбатий”), духовного каліцтва, тяжкого олив’яного сну нації, який породжує рабську ягнячу покірливість чужинецькій владі, байдужість, атрофію інстинкту державотворення, — всі ті образи й мотиви, що їх сам Шевченко у сповідальному вірші “Три літа” означив метафорою “виття сови” і які стали критичним (**самокритичним**) ядром його історіо- та націософської концепції. Лінія національної самокритики дістає розвиток у творчості поета засланих і післязасланих років. Як і раніше, своє “серце розбитеє”, свою вражену історичну свідомість та історіософську совість Шевченко гоїть гнівом і клятьбою на голови “юродивих дітей” України (“П.С.”), припинає до ганебного стовпа “паничів”, байдужих до людського горя (“І виріс я на чужині...”, “Якби ви знали, паничі...”, “Дурні та гордії ми люди...”), титулованих перевертнів (“Людські шашелі”, “Няньки, / Дядьки отечества чужого!” — “Бували війни й військові свари...”), лакеїв “в золотій оздобі” (“Во Іудеї во дні они...”). Та разом не шкодує він отрути і для зомбованого посполитого люду, тих безсловесних рабів, “невольників недужих”, що “...неначе... подуріли, / Німі на панщину ідуть / і діточок своїх ведуть!..” (“І виріс я на чужині...”), “Заснули, мов свиня в калюжі, / В своїй неволі!” (“Ликері”). Тож вододіл між “панамі” та “людьми” не тільки соціальний, він проходить також у площинах національній і моральній; внутрішній драматизм історіософії Шевченка живиться тією гіркою правдою, що в жилах нації не тільки пульсує кров “жива козацька”, там тече і гнила “сукровата” (“Чигрине, Чигрине...”)... Чи з того висновувалася неunikна необхідність громадянського кровопуску, соціальних потрясінь, насильницьких засобів вдосконалення національного організму та окремої людини, пробудження “хиренної волі” за допомогою “сокири”? І так, і ні. Вектор пошуків Шевченка в цьому напрямі, шлях від “сокиряного бунту” та соціальної помсти до “духовної революції” був складний, зигзагоподібний, самі пошуки — мученицькими, гризотними для серця. Тож питання потребує всебічного, докладного, відтак окремого розгляду.

Національна історія. Той факт, що такого словосполучення — “національна історія” у Шевченкових текстах не зустрічаємо¹⁹, не повинен подивляти. Як сенсовий дериват від ширших означень — “нація”, “національний” — це словосполучення на ту пору ще термінологічно не визріло, не викристалізувалося в українській суспільній думці, і, властиво, ніхто, як саме Шевченко, об’єктивно якраз і дав імпульс для такої кристалізації. Сам же він у відповідній семантичній функції вживає зазвичай поняття “народ”, “народний”, часом — як своєрідні етносиноніми — “люде”, “козаки”, “козацький”. Що ж до поняття “національна історія”, то його відповідником виступає в Шевченка “історія України”: “Тяжко-тяжко мені стало. / Так, мов я читаю / Історію України” (“Сон. — У всякого своя доля...”).

Тут справа, звісно, не просто в термінології. Вдатися до цілком нейтрального, як на сучасне сприйняття, словосполучення “історія України” за Шевченкових часів, в умовах абсолютного панування імперської ідеології та підпорядкованої їй історіографії, означало зухвалий виклик останній, та, властиво, й цілій імперській системі. Якщо вдуматися, то був державний злочин, вочевидь, не менш тяжкий, ніж образливі характеристики монаршого подружжя; а що таке звинувачення не

¹⁹ Див.: *A Concordance to the Poetic Works of Taras Shevchenko* / Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка. Редакція й упорядкування *Олега Гльницького, Юрія Гавриша*. — Нью-Йорк; Едмонтон; Торонто, 2001. — Т. 2.

фігурувало на слідстві в кирило-мефодіївській справі, то це свідчить лише про не надто високий інтелектуальний рівень “пілатів”, які розпинали Шевченка... Для офіційної, великодержавницької історіографії, налаштованої на “наукове” обґрунтування міфу про “тисячолітню”, “єдину і неподільну” російську державу, словосполучення “історія України” було нонсенсом, до того ж нонсенсом зловорожим. Послуговуючись ним, і то без жодних застережень, Шевченко, суттю, стверджував і вводив до обігу ідею української **національної історії** як окремішнього, самостійного історичного феномену.

Трохи згодом, у містерії “Великий льох”, Шевченко йде далі, ставлячи питання вже не тільки про окремішність історії України, а й про її давність, історичну **старшість** порівняно з історією російською. Один із міфологічних персонажів містерії, Перша (українська) ворона, з презирством і зверхністю відкидає спроби своїх колежанок-суперниць, ворон російської та польської, вести з нею розмову як із рівною: “А дзуськи вам питать мене! / Ви ще й не родились, як я отут шинкувала / Та кров розливала”. Поверхово, мовити б – приторком прочитаний, цей монолог української ворони здатний трохи спантеличити; та він і справді внутрішньо амбівалентний. Що в підтексті монологу, або, прецінь, точніше буде сказати, в **позатексті**, парадоксальним чином вчувається голос самого Шевченка, – це навряд чи викликає сумнів. Вочевидь, поет має тут на увазі започаткований М.Карамзіним і “височайше” схвалений міф про “тисячолітню” російську державність; застосовуючи засіб “чужого слова” (“Карамзіна, / Бачиш, прочитали! / Та й думають, що ось-то ми!” – каже Перша ворона), він опосередковано висловлює **своє** зневажливо-іронічне ставлення до накинуваного офіційного міфу, означає власну позицію щодо питання про історичну старшість державності української: “А дзусь, недоріки! / В колодочки ще не вбились, / Безпері каліки!”. Це – з одного боку. Проте не може не виникнути запитання: а з якого такого дива функцію проголошення близьких поетові думок віддано в містерії однозначно негативному персонажеві, який метафорично персоніфікує чорні плями нашої історії, такі найганебніші риси історичного українства, як зрадництво, перевертництво? Адже, сперечаючись із суперницями, Перша ворона цинічно похваляється тим, що “шинкувала”, “кров розливала”, і не десь там інде, а “отут”, на українській землі, тож ота кров не ворожа була, а своїх-таки земляків...

Секрет Шевченкового парадоксу – в ефекті майстерної гри з “чужим словом”, семантичному балансуванні між текстом ворони та його закамурфльованим **підтекстом**. Прихований сенс цієї (не так, звичайно, стилістичної, як насамперед історіософської за своєю суттю) гри полягає в тому, що – приємно це нам усвідомлювати чи ні – мерзенна і страшна “вороняча” сила втілює огидний, та, на жаль, реальний виворотній бік національної історії, її чорну Тінь (за термінологією К.Г.Юнга), давнє лихо і прокляття, тож виходить, що давність і незнищенність цього метафізичного зла достеменно, дарма що мимовільно і на свій, “воронячий” кшталт, засвідчує давність самої історії, – адже тіні не буває без предмета... До того ж крамольна “антикарамзінська” постава Першої ворони (ясна річ, ім’я М.Карамзіна має тут знаковий характер, “бренд”, який означає офіційну російську історіографію в цілому) тим переконливіша, що ту ворону можна запідозрити в чому завгодно, тільки, погодьмося, не у вболіванні за долю України, тільки не у схильності до “українського сепаратизму” – цього вічного страшидла Москви...

Небезпечна історіософська гра триває, і трохи далі, у тій самій суперечці зі співрозмовницями, українська ворона ще раз заторкує, вже, щоправда, не так

прямо й категорично, питання про свою історичну старшість; тут вона сама вдається до “чужого слова”, саркастично імітуючи (а чи пародіюючи) стиль царського маніфесту, в якому декларується “право” квазістаршого “брата” на інкорпорацію України, її теренів разом із людністю, її духовних скарбів, найперше — історії, “древностей”: “По милості Божій, / І ви наші, і все наше...”

Ці мотиви набувають розвитку, поглиблення і разом певної трансформації у фрагменті “Стоїть в селі Суботові...”, що його більшість шевченкознавців нині визнає за епілог містерії (є, щоправда, і меншість — Т.Комаринець, С.Росовецький, яка опонує цій думці, і їхні аргументи безперечно варті уваги, однак зазначмо, що сутнісний зв’язок між двома текстами визнають і вони). У “Суботові” Шевченко виходить з-поза містеріальних лаштунків, сам вступає у фінальний, підсумковий історіософський “діалог” із Богданом Хмельницьким. Природно, знову спливає дражливе для великодержавницької історіографії питання, що стосується історії України. “Кажуть, бачиш, — звертається поет до гетьмана, — що все-то те / Таки й було наше, / Що вони тільки наймали / Татарам на пашу / Та полякам...”

Деякі шевченкознавці²⁰ висловлювали припущення, що ці Шевченкові слова могли бути реакцією на теорію М.Погодіна, підтриману М.Катковим, згідно з якою найдавнішими заселенцями Подніпров’я були буцімто великоросіяни, а “малоросіяни” прийшли туди з-під Карпат значно пізніше, після татаро-монгольської навали, на спустошені землі. Припущення є припущення; погодинська теорія, яка, суттю, заперечувала право українців на споконвічно свої терени, оголошувала автохтонне населення мало не зайдами на власній землі, поза сумнівом, мала б викликати обурення Шевченка, проте доводиться зважати на те, що підтвердження факту знайомства поета з нею ми не маємо, головне ж — Погодін оприявнив її більш як через десятиліття після “Великого льоху”, у вигляді листа до І.Срезневського (Москвитянин. — 1856. — № 2). М.Максимович тоді ж у своїх “Філологічних листах до М.Погодіна” піддав його теорію ґрунтовній науковій критиці, зваживши, однак, принагідно, що 1845 року (ймовірний час написання містерії) Погодін визнавав за українським народом “всі ознаки самобутнього племені”²¹. Що з цього висновується? Шевченко — поет, у “Великому льосі” він, на відміну від Максимовича-історика, не оперує конкретними фактами, документальними свідченнями, не посилається на імена, адресація його полеміки в епілозі (а переказ того, що “кажуть” Богданові “приятелі”, зокрема про “наймання” українських земель “на пашу” татарам і полякам, виразно іронічно-полемічний) значно ширша, ніж Погодін і його теорія, — вся великодержавницька історіографічна “рать”, шовіністичний тоталітет як такий, ба більше, в цілому імперія, яка проковтнула Україну з байдужістю Левіафана та повною впевненістю у своєму “праві”, бо первісно, генетично переконана, “що все-то те / Таки й було наше...”

Втім, полемічність, іронія, жаль із приводу давніх помилок (“все оддав приятелям”), гіркота переяславського “відгику” — лише один бік історіософської концепції Шевченка, якою вона постає в “Суботові” (як і в містерії загалом). Її органічною складовою є оптимістичний погляд у прийдешнє України, впевненість у перемозі “світу правди” над імперською темрявою: “...Встане Україна. / І розвіє тьму неволі, / ...І помоляться на волі / Невольничі діти!..” Тут не прогноз, побудований на науково-раціоналістичному аналізі історичних чинників і тенденцій,

²⁰ Див.: Дзифа Я. Тарас Шевченко і погодинська “теорія” про запустіння Подніпров’я // Літературна Україна. — 1991. — 14 березн.

²¹ Максимович М. Собр. соч.: В 3 т. — К., 1880. — Т. 3. — С. 183–311.

радше передбачення, ще точніше — **передчуття, прозріння**, профетичне візіонерство, що живиться метафізичною, релігійно-містичною вірою в доконечність і неунікність історичної справедливості як **“Божої правди”**; через багато років про те саме в pendant Шевченкові скаже, з властивою йому наївною мудрістю, П.Тичина: “Воздвигне Україна свого Мойсея, — / не може ж так бути!” Підґрунтям Шевченкового міленаризму є, слушно зазначає Д.Наливайко, “постійна присутність Бога, експліцитна й імпліцитна, очікування його втручання, що ‘виправить’ історію, приведе її у відповідність зі ‘святою правдою’, без якої поетові не мислилося людське існування”²². Недарма забарвлені історіософським оптимізмом Шевченкові міленарні візії, зокрема його уявлення про будучину України, часто-густо своїм змістом і тональністю кореспондують із біблійними мотивами і ремінісценціями — “Давидові псалми”, “Подражаніє 11 псалму”, “Ісаія. Глава 35”, “Осія. Глава XIV”.

Національна держава. Що можемо сказати стосовно проблеми держави, її місця в історіософії Шевченка, якщо в самого Шевченка не знайдемо навіть такої категорії? Втім, немає в нього, як зазначалося, й щойно розглянутої категорії “національна історія”... Тим часом обидві проблеми, як засвідчує досвід людської цивілізації, нероздільні, хоч би якими були їхні конкретні взаємозв’язки і хоч би як було їх тлумачено.

Традиційно українофільській історіософській думці, від М.Костомарова починаючи, притаманна була негативна наставленість до держави як такої, що на неї сливе несвідомо переносилося неприйняття централістсько-бюрократичної держави — Російської імперії. До цієї традиції державницьки орієнтована націонал-радикалістська критика спершу приєднувала й Шевченка.

Зокрема, для Є.Маланюка середини 20-х рр. Шевченкова поезія, сама його особистість асоціювалися передовсім із образом Гонти, “вибухом крові” і “кари”, “бунтом буйних майбутніх рас” (“Шевченко”, 1925), Маланюкові видавалося, що цей бунт не підкріплений у Шевченка конструктивними державотворчими інтенціями: “Він Гонта був, а не Мазепа” (Маланюк Є. Книга спостережень. — Т. 2. — Торонто, 1966. — С. 470). І тільки згодом, у статтях 30-40-х рр. (“Три літа”, “Шлях до Шевченка”, “До Шевченкових роковин”), з покутою відкинувши односторонні оцінки, народжені “в молодечім пориві” (“Пробоєм” [Прага]. — 1942. — № 3. — С. 156), Маланюк збагнув і зманіфестував ту істину, що Шевченко втілював собою “свідомість н а ц і о н а л ь н о-державну” і може бути схарактеризований “як поет державний”²³. Ця позиція стала домінантною в еміграційному та діаспорному шевченкознавстві²⁴; нині її загалом дотримується переважна більшість дослідників в Україні (І.Денисюк, Т.Комаринець, Є.Нахлік), що, зі зрозумілих причин, чітко оприявнилося в останні десятиліття-півтора і вилилося в коротку й категоричну (можливо, з огляду на складність питання, занадто категоричну) характеристику Шевченка як “державника”. Не менш рішуче виявила себе позиція супротивна, артикульована Г.Грабовичем, який вважає “в корені помилковим” твердження, “ніби Шевченко вболівав за національну державу, ніби йому було властиве так зване державництво...”. Грабович застерігається, що йому йдеться не лише про факт неприйняття Шевченком російської імперської влади, це зрозуміло само собою; на його думку, поет назагал “далекий” від ідеї держави як такої, зокрема

²² Наливайко Д. Історія і міфологія у Шевченка (у контексті європейського романтизму) // Тарас Шевченко і європейська культура. — К.; Черкаси, 2000. — С. 20

²³ Маланюк Є. Книга спостережень. Статті про літературу. — К., 1997. — С. 131, 152.

²⁴ Див., наприклад: Лотоцький О. Державний світогляд Т.Шевченка // Шевченко Т. Повне вид. творів: У 14 т. — Чикаго, 1962. — Т. 3.

й національної, він заперечував “морально-екзистенціальну цінність” держави, бо сповідував “радикальний антидержавний популізм і навіть анархізм”²⁵.

Наявність різних, нехай і протилежних, поглядів на ту чи ту проблему — явище в науковій практиці в цілому нормальне; стикаючися з ним, важливо передовсім виявити ті підставові методологічні моменти, врахування яких у підході до розглядуваного об’єкта доконечне в будь-якому разі, бо диктоване природою та характером самого цього об’єкта, тоді як їхня недооцінка (не кажучи про нехтування) веде до однобічності і крайнощів. Тим більше коли маємо справу з проблемою не другорядною, а однією з вузлових, якою й є проблема держави для історіософії взагалі, для історіософії Шевченка — зосібна.

Справді, свого ставлення до держави як інституту людського суспільства, до ідеї державності, її моральної цінності чи, навпаки, ворожості для людини, нарешті, до держави національної, саме української (на чому, властиво, і фокусуються суперечки), Шевченко в раціоналістичному плані ніде не формулює і якоїсь програми її створення та розбудови не декларує; від цього він справді далекий. Але з того жодною мірою не впливає, ніби так само далека ідея національної державності Шевченкові як поету-історіософу. Навпаки, до поетичної концепції його історіософії вона входить питомою складовою, і дивно припустити, що могло би бути інакше, що, звертаючися до минушини України, поет оминув би, наприклад, мотив Гетьманщини, і то маючи на увазі не так (у кожному разі, не тільки) територіальну одиницю (Лівобережжя з Києвом), як автономне політичне утворення з ознаками самостійності й національної державності. Інша річ, що Шевченкові оцінки та характеристики Гетьманщини не однозначні, для нього очевидні її неоднорідність, внутрішня суперечливість, тому суперечлива і його постава щодо неї. З одного боку, він поетизує, навіть ідеалізує Гетьманщину, називає “святою” (“Титарівна”), образ “Гетьманщини старої” асоціюється в нього з волею, відсутністю кріпацтва (“Невольник”); з другого — Шевченко не заплющує очі на вади Гетьманщини, її політичну половинчастість і крихкість, на міжособну боротьбу її “проклятих” провідників, “недоумів”, чиї пожадливість, владолюбство, дрібна чванькуватість підважували Гетьманщину зсередини і, врешті-решт, “занапали Божий рай!..” (“Сон. — Гори мої високі...”). Шевченкова ностальгія за козацькою державністю, його, за вдалим висловом Є.Нахліка, “державницька туга” поєднувалися з критичною наставленістю, злістю й душевною гіркотою з приводу прогавлених Україною історичних шансів, а разом — із ясним відчуттям неворотності історії. Він вірить, що на зміну колоніальній імперії “фельдфебеля-царя” прийдуть тепер уже не гетьмани “в золотім жупані”, не січова вольниця чи гайдамацька охлократія (все це — і добре, і зле — минуло без вороття), що Україна діждеться-таки колись свого *Вашингтона* “з новим і праведним законом”, посяде гідне місце у спільноті світових демократій.

Існує ще глибинніший шар проблеми. Ідея національної української державності присутня в історіософії Шевченка, в семантиці та образній системі його творів **імпліцитно**, виявляючися у ствердженні ідеалу волі, незалежності України. Чи не вперше, прецінь, сказав про це (щоправда, відповідно до своєї постави, з відтінком невдоволення) М.Драгоманов, зауваживши у статті “Шевченко, українофіли й соціалізм”, що воля, про яку “писав Шевченко з 1845 р. ...більш усього воля своєї породи й країни, воля **національна й державна**” (підкреслено мною. — Ю.Б.)²⁶. Таке усвідомлення невідривності волі “своєї породи й країни”, тобто особистої

²⁵ *Грбович Г.* Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка. — К., 1998. — С. 155, 156.

²⁶ *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. — Т. 2. — С. 55.

та загальнонаціональної, від волі й незалежності державної, від створення національної держави, ніде, як уже зазначалося, Шевченком програмово не деклароване, не увібане в **політичні** формули; натомість воно, це усвідомлення, чітко й абсолютно недвозначно виявлене у формулі **поетичній**, як знамените: “В своїй хаті своя й правда, / І сила, і воля” (“І мертвим, і живим...”), де “своя хата” виступає метафорою своєї, національної держави — запоруки збереження й утвердження таких фундаментальних національних і разом загальнолюдських вартостей, як правда, сила й воля. Шевченкова правдиво історіософська постава докорінно антиномічна російській імперській національно-державницькій моделі, обтяженій спадщиною візантизму, московсько-ортодоксальним тлумаченням принципу соборності.

Подібно до того, як поступово формувалася й поставала сама концепція історіософії Шевченка, так у динаміці й не без суперечностей виявляла себе також її державотворча складова. На шляху визрівання заплідненої духом національного державотворення поетичної ідеї-образу справді-таки траплялися спалахи настроїв анархічних, бунтарських, стихійно-повстанських (від “Холодного Яру” до “Хоча лежачого й не б’ють...”) і не було жодного рядка, в якому Шевченко абсолютизував би державу як таку, як ідеальну структуру; навіть поетизуючи, заледве не сакралізуючи Гетьманщину, він не втрачав тверезості в оцінці її слабкостей і вад. З’являлися твори **позірно** антидержавницької, насправді ж антицаристської, антиімперської, антитоталітарної спрямованості (“Юродивий”, “Царі”, “Саул”, “О люди! люди небораки!..”) або такі, де історіософське тлумачення влади “сильних світу цього” базується на виразно загальнолюдських, християнських, нехай і неканонічно інтерпретованих, засадах (“Неофіти”, “Марія”). Та початковою й кінцевою (не у вузько хронологічному сенсі, звичайно) віхами у спрямуванні головного поетового семантичного вектора є етнографічно-фольклорна романтика держави, якою снить у “Гайдамаках” Ярема Галайда (“гетьмани в золотім жупані”, “булава”), і міленарні образи “сім’ї вольної, нової” (“Як умру, то поховайте...”), “оновленої землі” (“І Архімед, і Галілей...”), “зелених паростей”, які виростуть колись од коріння згризеного “рідними” шашелями старого дуба (“Бували війни й військовії свари..”), — образи, що в метафоричній формі подають Шевченків поетично-історіософський футурологічний прогноз, провіщують народження і становлення в майбутньому незалежної національної української держави.

м. Москва

Григорій Грабович

ШЕВЧЕНКО В РЕЦЕПЦІЇ ДМИТРА ДОНЦОВА*

Весь простір Шевченкової рецепції можна поділити на кілька фаз або ключових моментів, що водночас вимірюють як саме сприйняття та розуміння Шевченка, так і основні етапи української інтелектуальної історії. (Окрім цього, є ще й загальносуспільний, соціопсихологічний контекст, у якому відбувається постійне зростання культу Шевченка. І це також заслуговує на пильну увагу.) У власне

* Правопис автора залишаємо без змін. — *Ред.*